

törvényes formát adnak, amely „politikai igazsággá” teszi. Erre az előre látható gondolatmenetre Kant éles választ adott: a jogi formák tették a kirakatpereket még nehezebben elviselhetővé. A *Notrecht* (a válságtörvény vagy politikai igazságosság) csak feltételezett, még nem valóságos alkotóeleme az igazságnak. *Necessitas non habet legem* (A szükség nem ismer törvényt) (AZ ERKÖLCS METAFIZIKÁJA, 343. o.). Kantot elsődlegesen, itt és másutt, a *cselekvés elvi tisztaságának megőrzése* foglalkoztatta, amit ő egyedüli garanciának gondolt arra, hogy a köztársasági törvényesség a jövőben visszatérhet.

28. A politika *eszméjének* kötelezően nyilvános jellegére vonatkozó elv megtalálható AZ ÖRÖK BÉKE függelékében. Azt az elvet, amit nem lehet közzétenni, A FAKULTÁSOK VITÁJÁ-ban írja le. (WERKE, 11. kötet, 359. o.)

29. A *res publica noumenon* elvet A FAKULTÁSOK VITÁJA öntötte legegységértelműbb formába. (WERKE, 11. kötet, 364. o.)

30. Az ókori városállamok (potenciális vagy aktuális) despotizmusa iránti averziója legkifejtettebben AZ ÖRÖK BÉKÉ-ben található.

31. Uo.

32. A kifejezések: vagy *Form der Beherrschung* a *Form der Regierung*gal szemben, vagy *Staatsform* a *Regierungsart*tal szemben (AZ ÖRÖK BÉKE). Mindkét esetben az első kifejezés az állam technikai elnevezésére utal, a „kormányformára”. A második kifejezés a *hatalmak* elosztására utal, azokra a meghatározó módokra, amelyeket követve a hatalmat despotikusan vagy köztársasági módon gyakorolják.

33. A KÖZMONDÁSROL, 149. o. Itt Kant az államfőt (*Oberhaupt der Staatsverwaltung*) „megszemélyesített törvénynek” nevezi. Azt hangsúlyozza, hogy az „uralkodó” (az államfő) nem az állam végrehajtója. De AZ ERKÖLCS METAFIZIKÁJÁ-ban a „régens” vagy a „fejedelmet”, tehát a legfőbb végrehajtó hatalmat az állam eszközének mutatja.

34. A három gonosz elv: 1. *fac et excusa* (cselekedj, és talál mentséget); 2. *si fecisti nega* (ha megtetted, tagadd le); 3. *divide et impera* (oszd meg, és uralkodj). AZ ÖRÖK BÉKE, függelék.

35. Id. mű 240. o.

36. Id. mű 234. o.

37. ANTHROPOLOGIE. In: WERKE, 12. kötet 485. o.

38. AZ ERKÖLCS METAFIZIKÁJA, 591. o.

Petrányi Ilona

FÜST MILÁN REJTÉLYES MŰZSÁJA

Beszámoló egy irodalomtörténeti nyomozás eredményeiről

„Július 18-án érkezett a házassági értesítés. – Csodálatos, mily izgató hatással volt rám. Úgy látszik, végleg lezárni valamit nem tudok... Folytatódik bennem minden, amit valaha komolyan elkezdtem... S tán azt reméltem, hogy mégis, egyszer valahol még találkozni fogunk. – Hát Isten veled, J. E., ezennel megpróbálok végleg lezárni veled való ügyemet. Hogy mit akartam tőled még most is – mért vitatkoztam veled, még mindig nem tudom. – Sosem fogod tehát megtudni haragom okait – azok igazi mélyeit sem fogod látni soha... nem fogod megtudni, hogy láttalak egyszer fekete köpenyben befordulni a Báthory utca sarkán, s hogy akkor... tíz évvel azután, hogy utoljára láttalak – majd lefordultam a villamosról... mert: ott megyen az én igazi életem, a hazám – éreztem –, úgy vágyódtam utánad – nem is teutánad, egy fantom után, akit a képzelet teremtett, vagy a múltad után – nem tudom, mindegy. Hát Isten veled. And if for ever, still for ever – fare thee Well – A »soha többé« világa e na-

pon kezdődik el...” – Házasságkötéséről értesülve Füst Milán így vesz búcsút nagy szerelmétől, egy közel hatvan éven át tartó szerelmi dráma hősnőjétől NAPLÓ-jában. A FELESÉGEM TÖRTÉNETE (1942) befejező részében a varázslatos asszony, Lizzy halálhíre után így formálódnak át ezek a sorok Störr kapitány megrendítően szép, időtlen vallomását: „Ma már minden bizalmamat abba vetem, hogy egy nap, verőfényes időben megint csak fel fog tűnni valahol, egy néptelen utcában, valami sarkon, s ha nem is fiatalon többé, de éppoly kedvesen tipegve, ismerős lépteivel. S hogy fekete köpenyén keresztül fog sütni a nap. A lelkemet teszem rá, hogy ez így lesz. Különben minek élni? Mert én már csak erre várok, és mindaddig vární fogok, amíg élek.”

Ki volt ez a rejtélyes műzsa, ez a J. E., hogyan derült fény személyére, milyen szerepe volt Füst Milán életében és műveiben? A továbbiakban ezekre a kérdésekre kívánunk választ adni egy irodalomtörténeti nyomozás ismertetésével és eredményeinek részletes analízisével.

„Három ember szeme van rajtam, mint cselekedeteim örök bírójáé – az ő szavuk, ösztönük él tovább bennem, az ő hangjukon beszélek: anyám, O. és E.” – olvashatjuk Füst Milán összegző megállapítását kiadatlan naplójegyzetében 1919-ből. O.-val, vagyis Osvát Ernővel való „halálos barátsága” az 1976-ban nyomtatásban megjelent NAPLÓ-ból, Füst Milán hozzá írott és publikált leveleiből már meglehetősen ismert. Anyja alakját a CATULLUS áldozatkész, de keményszívű és zsarnoki, fiát kizárólag a maga tulajdonának tekintő matrónájában, Flaviában örököltette meg számunkra, de a NAPLÓ hol átkozódó, hol lelkiismeret-furdalástól gyötört, szánó és szeretetteljes sorai is tanúskodnak meghatározó jelenlétéről az író életében. E. szerepéről s arról, hogy a rövidítés valójában kit rejt, eddig semmit sem tudtunk. Radnóti Zsuzsa kutatásai nyomán nemrégiben derült erre fény. Füst Milán drámáiról írott és a közeljövőben megjelenő nagyobb tanulmányában ugyanis abból a feltevésből kiindulva, hogy számos színmű és regény főhősének maszkja mögött maga az író rejtőzik, arra a következtetésre jutott, hogy e művek hasonló típusú hősnői is egy valóságos személyt rejtenek. A drámákra vonatkozó naplójegyzetek áttanulmányozása során a CATULLUS-szal kapcsolatban a következő bejegyzésre figyelt fel: „Lesbia idősebb, mint Catullus, mert E. is idősebb volt, mint én.” Ebből és a NAPLÓ Füst Milánné által kiadásra szánt szövegének vonatkozó részleteiből kitűnt, hogy a rejtélyes E. nemcsak egy a sok közül az író szerelmeinek, hódolóinak sorában, hanem ő *A műzsa*, és a művek örök kiismerhetetlen, varázsos nőalakjainak a *modellje*. A titokzatos és az egyszerű, a jó és a kegyetlen, az ostoba és a bölcs, a jéghideg és az izzó, a kicsinyesen ellenszenves és a káprázatosan gazdag. Ő a CATULLUS Clodiája, de minden bizonnyal számos Füst Milán-kisregény (a NEVETŐK, 1917, a SZAKADÉK, 1929, AMINE EMLÉKEZETE, 1932, SZÍVEK A HÍNÁRBAN, 1959) és főként A FELESÉGEM TÖRTÉNETE, valamint színművek (AGGOK A LAKODALMON, 1910, AZ EZÜST TÜKÖR, 1921, A NÉMA BARÁT, 1929) ihletője, s némiképp hősnőinek modellje, akinek alakja feltűnik HÁBI-SZÁDI KÜZDELMEINEK KÖNYVÉ-ben (1958) is.

Füst Milánné a NAPLÓ általa tervezett kiadásához jegyzeteket is készített. Radnóti Zsuzsa ezek között találta a következőt: „E. = *Jaulusz Erzsébet*... Jaulusz Erzsébet éne-

* A fent idézett jegyzetek a NAPLÓ kiadatlan részéből valók, amelynek a Petőfi Irodalmi Múzeumban őrzött teljes kéziratát egy jövőendő kiadás érdekében a Füst Milán Kuratórium megbízásából átnézhettem.

keszűnek készült, Berlinbe is kiment, de tehetségtelen volt. 1914-ben, már ekkor harc volt köztük.” (Itt zárójelben meg kell jegyezni: Füst Milán 1923 júliusától, amikor feleségül vette Helfer Erzsébetet, a NAPLÓ-ban Jaulusz Erzsi nevét E. helyett, amely rövidítést ezután már feleségére alkalmazta, J. E.-vel jelölte.) Ez a feljegyzés volt tehát a módszeres kutatás kiindulópontja, melynek során a kincskeresők megszállottságával kerestük a J. E.-re vonatkozó információkat és tárgyi bizonyítékokat: Radnóti Zsuzsa elsősorban a drámákkal kapcsolatosan Füst Milán NAPLÓ-jában; én – mint a hagyaték gondozója – főként levelezésében, kéziratos feljegyzései és régi fotográfiái között. A közel egy esztendőn át tartó összehangolt munka közben szinte a filológus Umberto Eco regénye, A RÓZSA NEVE középkori szerzeteseinek a titokzatos kódexet nyomozó izgalma, a kutatás fantasztikus, groteszk és drámai fordulatait élhettük át, megtapasztalván az ördög incselkedéseit és kelepceit is, amíg a sors és Füst Milánné jóvoltából fennmaradt, de furfangosan elrejtett és nehezen megközelíthetővé tett dokumentumok előkerültek.

A továbbiakban némileg mellőzve a regényes fordulatokat, ismertetem a kutatás egyes fázisait:

A Petőfi Irodalmi Múzeumban őrzött Füst Milán-hagyaték katalógusából Jaulusz Erzsébet neve eddig nem tűnt elő. Az „ismeretlen levélírók” és a „vegyes levelezés” csoportjában viszont találtam egy Elisabeth Schiller nevű hölgyet, aki 1950 és 1966 között a pennsylvaniai Ambridge-ből küldött leveleket Füst Milánnak. Ezek egyikén az író autográf ceruzairásával a Jaulusz név szerepelt, s mint rövidesen kiderült, Mrs. Schiller Jaulusz Erzsébet asszonyneve. A régi barátságról tanúskodó mintegy húsz levélben azonban szinte szó sincs szerelemről. Egy értelmes és jó íráskészséggel rendelkező idős asszony (1966-ban már túl van a nyolcvanon!) beszámolója ezek az amerikai életformáról, saját élete hétköznapi eseményeiről és helyenként Füst Milán műveinek reá gyakorolt hatásáról. Amire a további nyomozás szempontjából mégis oda kellett figyelnem, az egy 1965 októberében írott levél részlete, amelyben elmondja, hogy rokonai, barátai nagyrészt meghaltak vagy szétszóródtak a világban, és néhány évvel fiatalabb öccsén kívül csak a helybeli „Jewish Congregation”-hoz fűzi szorosabb kapcsolatot: „akik el fognak engem temetni, ha az ideje bekövetkezik”. Ezek a sorok azt sugallták, hogy a Jaulusz Erzsébetnél lévő Füst Milán-levelek az asszony halála után valószínűleg szétszóródtak vagy megsemmisültek, esetleg egy pennsylvaniai kisváros zsidó nőegyletének hagyatéki iratai között rejtőznek, amelynek kezelője sohasem hallott Füst Milánról. Ezen a vonalon a további nyomozás csupán bizonytalan és távoli reménnyel kecsegtetett, annál is inkább, mert Jaulusz Erzsébet élő rokonát vagy közeli ismerősét eddig még nem sikerült felfedezni.

A levelezés felderítésében mindazonáltal volt némi előrelépés. A hagyaték még feldolgozatlan részéből, amely Füst Milánné halála után, 1987 nyarán került a Petőfi Múzeumba, Elisabeth Schillernek újabb Füst Milánhoz írott levelei bukkantak elő az 1945 és 1950 közötti időszakból. (Csekélység ahhoz képest, hogy mint a NAPLÓ-ból kiderül, már 1908-ban ismerték egymást.) Ezeknek a leveleknek van egy izgalmas vonása: az újra fellobbanó szenvedélyes szerelem (Füst Milán ekkor ötvenhét éves, Jaulusz Erzsébet pedig hatvan!), és vannak fontos momentumaik is, olyanok, amelyek harminc-negyven évvel előbbi közös emlékeket idéznek fel. Így például az a megragadóan életszerű, Jaulusz Erzsébet írói tehetségét is megvillantó részlet (az 1950. szeptember 13-i levélben), amelyben a tizennégy éves kamaszlány nyomasztó benyomásait idézi vissza egy Dohány utcai trafik rideg és hajthatatlan üzletasszonyáról és

annak „vézna, halálsápadt, rettegő” és valamiért kétségbeesetten rimánkodó kisfiáról, akik – mint később megtudta – a tizenegy éves Füst Milán és édesanyja voltak.

A kapcsolat jellege, történetének tisztázása szempontjából azonban egyelőre gyömolcsözőbbnek bizonyult a teljes NAPLÓ E.-re, ill. J. E.-re vonatkozó feljegyzéseinek tanulmányozása. Így bukkantam rá arra a hosszabb részletre, amelyben az író az első nagy szakítás után, 1921 decemberében önkínzó őszinteséggel vall Jaulusz Erzsébet iránti vonzalmá okairól, ambivalens érzelmeiről és kapcsolatuk addigi történetéről.

„Hogy is kezdődött Erzsivel? – elcsodálkoztam, hogy ez a kis semmisség, ez a kis, lebecsült intelligencia ilyen titkos, pompás képességeket rejt! – Hohó! Felettem áll talán? – Így kezdődött. – Visszanézve: rosszul érzem magam: – nem akartam vele jót akkor – önző és becstelen, becsmérő, hiú gondolataim voltak – s most én büntessek mindezért? – Hiszen nem is büntetek én! – Ő akar vissza mindenáron. Szemérmetlenül, erőszakosan, félretéve minden finomkodását. – ... Ma éjjel (1921. dec. 8.) eloltván a lámpát, lehunytam a szemem, s először életemben óérette imádkoztam. – Hiába nevetik, hiába kicsinyelik: – hogy ő ki, azt én tudom csak, azt én tudom csak!... (Mint az anyáról) – Valami érthetetlen naivitás van benne: – képes volt vőlegényét, szegény Bergert elküldeni hozzám, hogy hozzon vissza engem. (Ez csak, a Canossa! – egy riválisnak könyörögni, hogy térjen vissza!) S mikor most megkérdeztem tőle, hogy hogyan volt képes ilyesmire, csodálkozó természetességgel felelte, hogy hát: – olyan szomorú voltam, hát elküldtem magához!... S mily érdekes, hogy a legfontosabb dolgokat elfeledte. Fogalma sem volt róla, hogy anyja nyilatkozattételre szólított fel – hogy utána ő kiment a vasúthoz Berger elé stb. – s mit sem akar tudni ezekről. (Ez különben természetes is!) – 1922. február 21. Együtt voltunk a Beck-kiállításon, s úgy szerettem, oly gyengéden, boldogan, hiúság nélkül, mint soha azelőtt! S hogy tetszett nékem! Nékem ő a legszebb most is. – Kiderült, hogy nem a rosszat, a visszautasítást szeretem – szó sincs róla. Másnap az Opera egy páholyában már több volt – s kevésbé szép! (A több nem mindig szebb!) Rám könyökölt, hozzám hajolt, arcát értette arcomhoz... – Kellemetlen volt inkább. S érdekes, hogy itt, miután nagyon védekeztem – nem történt semmi... – Különös napok voltak: – Valaki, egy fiatalember reggel azt mondta a hivatalban: »feleségem« – s erre rosszul lettem a fájdalomtól. – Mily boldogtalan vagyok! ... S mily furcsák az összefüggések! Mintha a sors ujjmutatásai volnának: A nővére odajön hivatalba velem épp egy szobába... A legválságosabb napokon idegenekkel találkozom, akik épp most ismerkedtek meg véle – s nékem dicsérik, hogy mily remek teremtés: – hogy nagyon csinos, sőt szép – roppant kedves, meleg, üde, fiatalos... El akarom kerülni, nem akarok véle semmi áron sem találkozni – lemondok meghívásáról, hogy véle menjek páholyba a Nemzetibe – hogy Osváthoz kell kimennem mindenestre – s tőle hallom, hogy ma Lindberg – este lesz, s el is megyek oda – hát nővérei jönnek, s nékem bukdosnom kell a szék alá, hogy ne lássanak meg. Már átülnék a másik oldalra – nincs hely semmi! Végre elmegyek Lindberggel beszélni... végül otthagynom, s megyek be a terem felé, már régen lecsengettek, hát a buffetban ott a két nővér – egyenesen beléjük szaladok... Úgy tűnt, mintha rendelés volna – most már legyetek egymáséi! A súlyos kényszerneurózis is alábbhagyott, tehát rajta! Rajta! – mondta ő tekintet nélkül reám. ... Ő most már szeret, »csak most kezdődik – nemhogy vége volna már« – tehát vegyem el, de hamar! S én nem akartam őt többé, mert szerettem ugyan, de nem találtam ezt szükségesnek, olyasminek, ami nélkül már nem lehetek meg... ha néhány napig nem láttam, már semmi szükségét sem éreztem, hogy lássam... S az álmomat féltettem legjobban – ér-

dekes? Hogy ilyen beosztott, rendes életet élhessek, s alhassak kedvem szerint! S amellet irtóztam tőle, hogy bármit is el kelljen döntenem, meg kelljen ítélnem – a saját érzéseim felett akár! Vonakodtam ítéletet tenni – véglegesen meg pláne! – Persze ő most már szegény mindent megkísérelt; az erőszakot éppúgy, mint a könyörgést – s tanácsot is kért most már barátnőjétől – ami ellen úgy kapálózott, mikor én tettem annak idején... – Panaszkodott, hogy én őket lenéztem, mert nem voltak oly gazdagok, mint többi barátaim, s hogy kérkedtem volna vele, mily gazdag emberek társaságába járok! – S ha elvettem volna: – íme mindent szellőztettem már – s ezt mégiscsak hiba volt tennem. Hiszen elég közel áll még mindig ahhoz, hogy megkíméljem s hogy ki ne szolgáltassam... amit velem a szegyenkezéstől nyomorultan közöl... Hiszen elég szerencsétlen! – Az érdekesség kedvéért hajlandó vagyok rögtön mindent kitalálni. – S mily nagy naturalista a sors... – a telefon csenget – erősen, le kell emelni a kagylót, s belehallik talán az óbégatás is – s én lihegve veszem a kagylót aztán... Micsoda nyomorult tükörkép – íme, akit szerettem s ahogyan élek! – Talán észre is vett valamit! – Töprengő tünődés – így kezdtem az életet, s azt gondoltam róla, hogy hát egyelőre ilyen vagyok. No de a határtalan lehetőségek kora lejárt. Int a változhatatlan! S én még mindig a régi gyerekekességben leledzem, hogy még tudja Isten mi nem jön... – Azelőtt azt gondoltam: mily jó egy nőtől megszabadulni – egy másikkal mást kezd az ember utána... S ma azt gondolom: – mihez foghat egy ember, aki már egy életre összeemelegedett valakivel? – Adódik ez még egyszer? – S mily tehetetlen egyedül! Csak a fiatalok buzgó boldogságkereső! S mily gyönyörű lett volna; – mindeged valaki!"

Jaulusz Erzsí arcképe Füst Milán segítségével lassan kezdett kirajzolódni, de lényeges vonások még hiányoztak az azonosításhoz, kettejük kapcsolatának pontosabb jellemzéséhez, az író hozzá való ambivalens érzelmi viszonyulásának, az „odi et amo”-nak a magyarázatához. Ehhez segített volna a megismerkedésüktől véglegesnek tűnő szakításukig, 1922-ig, tartó levelezés, melynek előkerülésére azonban, úgy látszott, semmi remény nincsen. Majd félévi szünet után Budai Katalin cikkének (MIKOR KEZDŐDIK A HALÁL? *Film, Színház, Muzsika*, 1988. július 16.) megjelenése váratlan fordulatot eredményezett a nyomozásban. A cikk szerint Füst Milán részben széthordásra ítélt Hankóczy Jenő utcai lakásában még értékes kéziratok hevernek gazdátlanul. A hír nyomán az Irodalmi Múzeumból néhány kollégámmal kimentünk a helyszínre, hogy még egyszer átfésüljük a különféle leltárakat készítő muzeológusok seregétől már eléggé fölforgatott „terepet”. Füst Miláné egykori szobájában váratlan és megdöbbentő kép fogadott bennünket. Az ő nemrég legszemélyesebb tárgyai, most közszemlének kitett intim holmijai között, az ágyon, a szekrények polcain és fiókjában, a földön, a székeken és asztalokon mindenütt iratok, levelek, fényképek, újságkivágatok tömege hevert. Köztük azok a Füst Milán-kéziratok és levelek is, amelyeket az özvegy értékük vagy személyes vonatkozásaik miatt élete utolsó napjaiig a maga közelében akart tartani. Így férjével való teljes levelezése, Füst Milán hevenyészve megfogalmazott napi feljegyzéseit tartalmazó noteszek, naptárak, melyeknek anyagát az író később átdolgozva felvette NAPLÓ-jába. Ami azonban a legjobban izgatott, Jaulusz Erzsébet leveleire nem találtam rá, csupán két fényképét leltem meg egy láda mélyén. Előkerült ugyan néhány tucatnyi szerelmes levél, de ezeket nem ő, hanem egy Weisz Margit nevet használó, Miskolcon élő asszony, valójában Fried Margit – aki *Ego* álnéven cikkeket és novellákat publikált kassai és budapesti lapokban – küldte Füst Milánnak. A leveleket tartalmazó nagy borítékra Füst Miláné saját kezűleg írta rá: „Weisz Margit levelei”. Némiképp csalódottan toltam félre a csomagokat, és

csak hónapokkal később pörgettem át eléggé felületesen Fried Margit leveleit, amikor már az Irodalmi Múzeumba került a hagyatéknak ez a sokáig rejtőző része is. Nem kis meglepetésemre egyszer csak Jaulusz Erzsí nevére bukkantam. A magyarázat: Fried Margit 1927 januárjában véletlenül megismerkedett a miskolci rokonaihoz látogató Jaulusz Erzsível, és egy levélben rögvest beszámolt az írónak a „közös ismerőssel” való érdekes találkozásról: „Jaulus (sic!) ... Erzsí nagyon kellemes, okos, idősebb, nyugodt életű és egyszerű polgárasszonynak látszik, a megtestesült munkás tisztesség.” (Íme A FELESÉGEM TÖRTÉNETE rejtélyes és varázsos Lizzyje, a CATULLUS szeszélyes és vezetes Clodiája női szemmel!)

Ez a néhány sor készítetett arra, hogy most már alaposabban megnézzem ezeket a leveleket. Am ekkor, egészen váratlanul, az egyik Weisz Margit feliratú nagyobb borítékból kék selyemszalaggal átkötött, régóta érintetlennek látszó levélköteg hullott előm. Tetején Füst Milán jellegzetes, kalligrafikus betűivel a címzés: „Nagyságos Jaulusz Erzsí úrleánynak Bpest V. Nádor u. 13. II.” Percekig azt hittem, káprázik a szemem, de amit láttam, valóság volt: Füst Milán és Jaulusz Erzsébet levelezését tartottam a kezemben, 1905-től, megismerkedésüktől 1922-ig, valamint Jaulusz Erzsébet egy sor levelét 1945–46-ból (szerencsére kapcsolatuk válságos időszakaiban az aszszony visszaküldte Füst Milánnak hozzá írott leveleit, és ezek így maradtak meg hagyatékában).

Mit árulnak el az izzóan szenvedélyes, hidegen kacér, meghatóan érzelmes, gyilkosan kegyetlen és önkínzóan megalázkodó, a teljes őszinteség látszatát keltő és ugyanakkor ravaszul kiszámított, a problémákat agyonbonyolító, az igazi szembenézés elől tánclepcsében kitérő és az 1945 utáni periódusban szeretetteljessé, megbocsátóvá, majd szomorkásan bölccsé váló levelek Jaulusz Erzsébet és a több mint hatvan éven át tartó kapcsolat *külső* történetéről?

Füst Milán 1905-ben, tizenhét éves korában ismerte meg a nála három évvel idősebb Jaulusz Erzsébetet, aki gimnáziumi osztálytársa és barátja, Jaulusz István nővére volt. Az ekkor még nem túlságosan gazdag, de népes Jaulusz család – Erzsinek két leány- és négy fiútestvére volt – szinte családtagnak tekintette a magányos fiút, aki rövidesen heves szerelemre lobbant a húszéves Erzsébet iránt. A lány már akkor önálló, dolgozó nő, és korához, társadalmi körülményeihez képest rendkívül művelt és okos. Németül és franciául jól beszél, zongorázni, énekelni, táncolni tanul, és művészi ambíciókat dédelget magában, énekesnőnek készül. Szereti az érdekes embereket és a művészársaságot, baráti köréhez tartozik a későbbi világhírű karmester, Reiner Frigyes, a szintén énekesnőnek készülő Guthi Böske (később Devecseriné), Mannheim Károlyné Láng Juliska, Erdős Renée és Karinthyné Böhm Aranka. Számos férfi forgolódik körülötte, az idősödő Bródy Sándor és az újságíró Szász Zoltán udvarol neki, és Füst Milán révén a fiatal Kosztolányit, Karinthyt, Nagy Zoltánt, Peterdi Istvánt, sőt a valamivel idősebb, nagy tekintélyű szerkesztőt, Osvát Ernőt is ismeri.

Füst Milán naplófeljegyzései alapján határozott és amellet könnyed, vidám, játékos, vonzó egyéniség lehetett, akár A FELESÉGEM TÖRTÉNETE Lizzyje, akire oda kellett figyelni: „Igazi kedély volt! Ha bejött a szobába, sugárzása sugárzást indított a lelkekben... vibrálni kezdtek.” Vagyis látszatra mindenben ellentéte az ifjú költőnek, akit okos társalgónak és tehetséges embernek tartott, és akivel nagyon szívesen barátkozott ugyan, de állandó szerelmes gyötrődését és gyanakvó féltékenységét unalmasnak és néha terhesnek is találta. Ezenkívül Füst Milánnak nem volt semmiféle biztos egzisztenciája, viszont volt egy érte robotoló, rideg, zsarnoki és Erzsit nem túl-

ságosan kedvelő özvegy édesanyja, vagyis mint parti nemigen jöhetett számításba. De ezt a lányt különben sem a férjhez menés izgatta még ekkor elsősorban, hanem az énekesnői karrier, s hogy hangját módszeresebben képezhesse, 1910-ben kiment Berlinbe éneket tanulni. A berlini tartózkodás kisebb-nagyobb szünetekkel három évig tartott, és kettejük kapcsolata először ez időszakban romlott el igazán. Jaulusz Erzsi az itthoni szürke hivatalnokélet után valósággal lubickolt a berlini konzervatoristák és ifjú művészek szabadabb, színesebb világában. Füst Milán szenvedélyes, gyötrődő és gyanakvó szerelmes leveleire egyre ritkábban, kelletlenebbül vagy könnyelműbben válaszolgat, noha megjelent munkáit mindig nagy elismeréssel fogadja és lelkesen elemzi. Az író leveleiből az is kitűnik, hogy Erzsi közölte: lekötni, kisajátítani nem hagyja magát, rá csak azután formálhat jogokat valaki, ha már feleségül vette. Füst Milán 1912. január 25-én kelt levélfogalmazványa egyértelműen erre utal, és jól jellemzi kapcsolatuk első korszakában Jaulusz Erzsébetnek írott levelei alaphangját, ismétlődő motívumait: „Ha azt mondhatnám – szeretem, legyen holnap a feleségem – valóban, akkor ennyit gyötrődni és szenvedni kár volna – akkor kár volna egyáltalában gyötrődni... akkor inkább boldognak kellene lenni. – És én nem is azért írok ilyen bántó leveleket, mintha ma ezt mondhatnám Önnek, hanem éppen azért, mert nem mondhatom, és ez nekem igen fáj – jobban, mint valaha elhittem volna... Nem akartam e levélben semmit mondani, csak annyit... lásson belém: a szívem véres, gyötrődöm, örült körforgásokat tesz az agyam céltalan egy téma körül – megvádolom, szavalok Önről, *művészi terveimbe foglalom*, patetikus mondatokat szerkesztek... szidom, kínzom gondolatban, féltékeny, gyanakvó vagyok, átkozom – folyton Önnel foglalkozom – rettenetesen szeretem! Ezt akartam megmutatni.”

Ez idő tájt már feltűnik a láthatáron az idősebb, később ember, Berger Géza, a későbbi vőlegény, aki hajlandó követni Erzsit Berlinbe is, és ott megfelelő életfeltételeket teremteni számára. Bár Füst Milán az érdekesebb, a fontosabb, amint azt a lány a tízes évek elején leveleiben is érezteti, az író a vőlegény megjelenésekor lovagiasan visszavonul. „Egyszer valaki azt írta egy fiatal lánynak: »Arra kérem, becsüljön meg engem szívbéli jó emberét – akinek, örvendetes: a testéhez soha semmi köze sem lesz... És más fog örülni a világnak, a szerelemnek... és másé lesz az öröm, amit én a tisztább bizalomra felváltottam!«

A fiatal lányt ez az ajánlat rendkívül elkedvetlenítette, mert ő *nem ezt* akarta – és... megkísérelte a fiatalembert más elhatározásra bírni, és kérte: ne legyen ilyen szerény vele szemben! Egypár hét múlva kapott egy hosszabb levelet, amelyben a következő mondat feltűnően nagy betűkkel volt írva: »a szerénységre való biztatást vissza kell utasítanom, és teljes energiámmal vissza is utasítom.«

Erre a fiatal lány pár hónap múlva... elígérkezett egy másik tisztelőjének. – Így történt!” – állítja Jaulusz Erzsébet harminc év múltán, a régi „félreértéseket” tisztáznai akaró levelében. (Ezzel a történettel Füst Milánnál is találkozunk majd, meglehetősen más értelmezésben!)

A testi kapcsolat, az érzéki odaadás problémája hol rejtve és szemérmesen, hol nyersebb és őszintébb megfogalmazásban, de többször is szóba kerül levelezésükben. Mindketten vágnak rá, de mindketten titkolják is ezt a vágyat. Jaulusz Erzsi talán inkább józan számításból, taktikázásból (nem akarván rontani férjhez menési esélyein), Füst Milán a neveltetése gátjai miatti túlzott szemérmességéből és a kudarctól vagy a kiábrándulástól való félelmében. Amikor végre az egyik fél mégis feladná tartózkodását, a másik azonnal hárit, vagy a menekülést választja. Mivel alapvetően intel-

lektuális lények, akiknél az érzés is „az agyból indul ki”, számukra az intellektusban rejlik az az erő, amely mindig felül tud kerekedni, és az érzékiség a gyenge pontjuk: úgy vélik, aki enged a testi vágnak, az marad alul a harcban. Ettől pedig mind a ketten félnek, különösen Füst Milán, mert a legyőzetés az ő fogalmaik szerint egyenlő a másíknak való teljes alárendeltséggel.

Nem sokkal a Jaulusz Erzsi fenti levelében visszaidézett eltávolodásuk után, 1914-ben kitör a világháború, és a vőlegény, Berger Géza eltűnik a harcok forgatagában – sokáig elesettnek hiszik, hogy majd több mint egy évtized múltán, Füst Milán legváltóságosabb korszakában bukkanjon fel újra. Az ily módon szabaddá vált, vagy inkább hoppon maradt, és az énekesnői pályán sem igazán tehetségesnek bizonyult Jaulusz Erzsi hazatér Berlinből, és igyekszik felújítani a megszakadt „barátságot” a még nőtlen Füst Milánnal. Egy évvel később pedig, amikor az író anyja meghal (1916), ismét megkísérli régi varázsával visszahódítani a férfit. Ez nem teljesen hatástalan Füst Milánra, de az elszenvedett sérelmek még túlságosan frissek, s így a kísérlet kudarcot vall: „Gyűlölöm ezt a nyomorult, piszok, számító teremtést, aki nem volt kegyelmes legalább – és tönkretette azt, ami az életben csak egyszer adódik mindenkinek” – jegyzi be a NAPLÓ-ba. Már készül a bosszú csapdája, de Erzsi ezúttal még nem sétál bele, az író levélbeli burkolt visszautasítására hasonlóval válaszol, és ő szakítja meg több mint négy évre a kapcsolatot és a levelezést. Ezzel a szerelmi dráma második felvonása is lezárul.

1919 és 1921 között Füst Milán megpróbálja végképp befejezni és művészi élményként feldolgozni az „E.-ügyet”. Ekkor készülnek a CATULLUS-dráma első változatai, és egy időben vívja küzdelmét az újra és újra feltolakodó érzelmekkel, a megcsalottság kínzó gyanújával és az Osvát kedvszegő bírálattól felerősödő művészi kéteyleivel. Magánéletében pedig egy végső döntés felelősségét kell vállalnia: házastársául fogadja-e a remények nélkül mellészegődött, érte minden áldozatra kész Helfer Erzsébetet, egykori tanítványát, akibe, úgy érzi, nem szerelmes, vagy válassza a végső magányt, esetleg az öngyilkosságot. 1921 januárjában bejegyzí ugyan a NAPLÓ-ba, hogy „E.-vel végleg szakítottam!”, s nem sokkal később azt, hogy „március 4-én éjjel két órakor Isten segítségével befejeztem a Catullust”, 1921 nyarán azonban már az öngyilkosság gondolata foglalkoztatja („az öngyilkosság már biztos, ki van próbálva minden”), és novemberben ő hívja fel telefonon a régóta visszavonult Jaulusz Erzsit, hogy bejelentse neki a tervezett végső megoldást. Ezzel veszi kezdetét levelezésük harmadik, legdrámaibb felvonása.

Füst Milán a hidegen kitervelt „nagy leszámolásra” készül, a bosszúra, hogy elégtételt vegyen minden múltbeli sérelméért. De előbb egy megrázóan kegyetlen levélben (1921. december 10.) tombolja ki évek óta lefojtva perzselő pokoli fájdalmát, és zúdítja rá panaszait és vádjait a fiatalsága szeretetvágyát és szenvedéseit semmibe vevő, de hozzá most igazán baráti érzésekkel közeledő asszonyra. Jaulusz Erzsit azonban – válaszának tanúsága szerint – nemhogy elriasztaná, hanem talán először lobbantja valódi lángra ez az iszonyú indulat és szenvedély, amely a régi sérelmek felidézéséből kicsap. Most ő a büntudatos, a könyörgő és az aláztatlan szerelmet valló: „De hát megalázhatom én eléggé magamat, hogy jóvátehessem azt a sok szenvedést, amit Magának okoztam? – Legyen jobb, mint én, Milán, nyújtsa felém a kezét... hűséges kuttyája leszek, amíg akarja, szolgálja, titkára, társa, amit Maga akar, próbálja meg még egyszer velem” – írja 1922. január 9-én. Erre Füst Milán lesz a mértéktartó, határozatlan, óvatos és „kacér”. Most ő az „örökké kisikló” – amivel Erzsit vádol-

ta –, a munkájában elmerülő, a meddő vitákat provokáló és a testi közeledés minden jelét elutasító. És Jaulusz Erzsí, akinek vágyait „az utolsó lehetőség” és a vetélytárs, Helfer Erzsébet felbukkanása is tüzei, ész nélkül rohan bele a tudatosan kitervelt csapdába, hogy aztán Füst Milán végigkergesse őt saját régi gyötrelmei minden stációján. Az asszony lassan megérti, miről van szó, és igyekszik szépen, elegánsan vesztíteni: „Talán így kellett ennek történni, talán természetesen meg kellett magamat Maga előtt alázni, hogy Maga bizonyos mértékben elégtételt érezhessen sok, önkéntelenül okozott szenvedésért.” De Füst Milán ismét provokál: „minden csak egy hajszálon múlt” – állítja, azon, hogy Erzsí nem tudott őszintén megnyilatkozó és érzékileg is odaadó asszony lenni. Erre az a válasz, hogy ő nemcsak úgy vonzódik Milánhoz. „mint nő férfihez, hanem valahogy úgy is... mintha fivérem volna, meg valahogy úgy is, mintha a gyeregem volna – De hát ez nem kell, izgalom, harc, szexuális idegesség mindennap előlről, újra. Ez hiányzik, igen. Valami olyan Salome-féle, aki megkívánja az útjába vetődő férfi száját, haját, szemét, hogy aztán a halálba kergesse. Mindennap előlről, újra, mint Karinthné az urát.” Sok igazság van e megállapításban, csak a megelőző szép vallomás nem egészen őszinte. Jaulusz Erzsébet ugyanis tíz évvel korábbi levelei szerint éppúgy a választott férfi leigázásán és térdre kényszerítésén „munkálkodott”, mint Böhm Aranka. Legfeljebb képmutatóbb, mondhatni keresztényibb módon. A büszke, hideg, de kacér „köszü”-et alakította (Füst Milán elnevezése), és a költő volt a kínzó próbáknak alávetett, vágtyól agyoncsigázott kereszties lovas, aki csak a házasság szentségében egyesülhet addig távolról imádott hölgyével. „Ha megmutatná, hogy szeret, akkor elmúlna a szeretet (játszogat velem, színt játszik, egyszer igen, egyszer nem – inkább kínlódjak, döglök utána, inkább nem mutatja)” – jegyzi fel noteszében Füst Milán 1912-ben az erről árulkodó sorokat. Harminc évvel később viszont A FELESÉGEM TÖRTÉNETÉ-ben J. E.-ből varázsos regényfigurát formálva így idézi fel játékos kacérságát: „Mert hogy hű is volt, erre az életemet teszem, olyan volt néha, mint akinek a lelke csupa hűség. Ezen kívül pedig csalt... S ettől kívántam én állhatatosságot vagy ilyesmit? Mikor ezt csodáltam legjobban benne: gyűlölködve, irigyen, sóváran és mégis elkeseredve: a könnyedségét, igen, ezt a kétes játékot, a bújócskát, amelyet ő üzött mindennel a világon.”

Az áldozatos feleség, nővér és anya szerepe viszont, amelyet a húszas évek elején írott leveleiben Jaulusz Erzsí magáénak vall, Füst Milán életében már másra van kiosztva, az emberfeletten önzetlen szeretetű Helfer Erzsébetre. De még nincs vége a játéknak, csak fordult a kocka, most a nő kezdeményez, és a férfi menekül: „Gondolkozom, mi lehet az, amitől Milán nálam fél... nem igaz, hogy nem szeret, s tudja, én mennyire szeretem, mégis fél... Mitől, az Istenért? Hogy ismét belém szeret?!... maga gyáva, fél az élettől, én vagyok a bátor, aki semmitől sem félek, aki mindent kockázat nélkül mernék vállalni... fordítottak a szerepek” – állapítja meg Jaulusz Erzsébet 1922. március 9-én írott levelében, és itt bukik ki belőle először a Berger Gézával való ügye is, mellyel Füst Milán régi sebei közül a legfájóbbat érinti: „Mégis ő volt az, aki engem életemben legjobban szeretett, aki értem nem riadt vissza semmi nehézségtől. – Úgy volt velem, mint én vagyok Magával... de én méltányoltam őt, hálsán elfogadtam a felém nyújtott kezét, abban a nagy hajótörésben, amely akkor életemben bekövetkezett.” Erre válasz 1922. március 15-én Füst Milán véglegesnek tűnő leszámoló levele, amely maga is egy külön dráma, és vezérmotívuma, hogy vannak jóvételhetetlen bűnök, amelyekre nincs, nem lehet megbocsátás:

„Le kellett tudnom mondani Magáról – nehéz volt – s most tíz év után magának is

hasonlót kell elszenvednie. ... Volt valaha egyetlen bensőségteljes szava hozzám? (És azt hiszi, hogy én azt ma már elfelejthettem volna?) Levele? Mosolya? Kéz a kézben? Akármí! – Támolyogtam, s maga egy naiva csodálkozásával nézte pokoli kínjaimat, s volt mersze Isten előtt ama bizonyos kirándulás után megint azt kérdezni tőlem, hogy hát mi bajom voltaképpen – mikor mindenem megvan, ami kell? (Szegény Milán – túl korán kelt ma fel – mondta egy naiva ártatlanságával, azután, miután a legnagyobb szívtelenséggel egész nap egy másikkal foglalkozott. Csak éppen hogy a kisujját nem dugta a szájába.) Azt hiszi, hogy ezek után jóhiszeműen, mint egy ökör, újra lehet kezdeni az egészet, mintha mi sem történt volna – mert Maga most tíz év után felébredt? – Arra kér, hogy bocsássak meg. Már nagyobb dolgokat is megbocsátottak! – Hiszen épp ezekért öltem ki magamból. Ma már nem tudok megbocsátani. Isten-nél odafent a bocsánat. Halott anyámnál a bocsánat, akihez talán azért is rosszabb voltam, mert oly pokolian kínlódtam Maga miatt. – Nő volt? Szív volt? Tűz volt? Értem élő lélek volt? Értem égő test volt? Akármí – volt értem? Énekesnő? Hogy ordítsam a fülébe? Semmi sem volt. És ha öngyilkos lettem volna, akkor sem. Süket volt, és naivul csodálkozott, mint aki most pottyan e földi világba. És nem komikus, hogy most Maga mondja nekem, hogy a boldogtalan szerelemben el lehet pusztulni? – Dein altes Kleid und dein neues Kleid! – ezt én írhattam volna akkoriban, ha elég könnyű lett volna a szívem. – Hiszem, most már felébredt: – nézzen körül, lát-e a világban még egy olyan naivát, akinek még a kezét sem foghatta meg szerelme – akinek a szerelemtől még csak beszélni sem lehetett – csak éppen a házasságról? »Ha azt írhatnám, hogy igen – a felesége leszek... Hiszen nem kívánhat tőlem így több melegséget, Milán« – nézze, ezt előttem fekvő berlini leveléből írom ki szóról szóra –, és ne mondja nekem, kérem, hogy én neveltem arra, hogy hozzám ne beszélhessen melegebben – mert ettől megfulladok. A naivitásnak ettől a reneszánszától. Hogy én arra tanítottam, hogy jelenlétemben mások udvarlását elfogadja – hogy én arra oktattam, hogy ne sétálhasson velem úgy, mint most a Beck-kiállításon? Mondja, olyan érzéki fityfenét óhajtottam séta közben? És még ezt sem kívánhattam, mert Magán bébé-kalap volt akkor – és mert Magának, mint monda, »nem kenyerre karonfogva menni«. Vagyis csak az anyakönyvvezető után? – Egy emlékem sincs – érti már?

És mondja csak – mikor kezdődött ez a nagy szenvedély Magában? Ama bizonyos kiránduláson talán? Vagy amikor azt kérdezte, hogy mi bajom voltaképpen? Vagy mikor eljegyezte magát Berlinben? Vagy amikor hónapokon át nem válaszolt leveleimre Berlinben? Mikor külföldre akart szerződni? Vagy amikor kiment a vasúthoz B. G. elé? Vagy amikor kinn suttogott vele a balkonjukon, és én benn pokolkínok között kártyáztam Bélával? Vagy amikor családja felszólított nyilatkozásra? Vagy amikor kérleltem, hogy csak egy szót is mondjon – boldog leszek vele? (Csupa ocsmány emlék! – ilyen emlékei vannak a Maga Milánjának!) Vagy talán mikor elküldte B. G.-t hozzám, hogy mégiscsak jöjjenek vissza? (A legkegyetlenebb szívtelenség *iránta*, amit nő valaha elkövethetett. – S nekem: odadobott rongy – ezek után!) Vagy akkor, mikor 1916-ban elmesélte, hogy Nord úr még nem nyilatkozott, de maga elügyetlenkedte? Ó, rejtélyes naivitás!

Kérem, ne zúdítsa rám megint ezt a régi poklot – mert nem tudom, mit teszek! Elég sokáig volt megmérgezve az életem. – Most már régen csend van; – és senkinek sem tanácsolom, hogy megbolygasson benne. Csend van végre – az én jó Istenem küldte reám szomorúságaim után –, és az lesz ezentúl, ha belehalok is!

És most: megmondom Magának még ezt is! Ezek, amiket itt hallott: panaszok. De

van az egésznek egy objektívebb formája is – és ezzel az objektív formával – gyerekes igazságosságomban – majdnem megöltem magam – akkor! És ez a formula így hangzik: – Én, tudja, éretlen fiú voltam még akkor – Maga érettebb volt nálam – s bizonyára még bízni sem lehetett az érzéseimben («Fiatalkori bolondság» – mondta Béla az édesanyjuknak). Azután: volt itt valaki, aki mégiscsak nagyon szerette, aki szimpatikus is volt, idősebb és megbízhatóbb nálam, jobban el is volt már helyezkedve az anyagi világban – Maga tehát habozott, nem tudta, mit tegyen? A szíve talán inkább felém vonzotta, de nyilatkozni nem mert, félt – nem akarta a másik odaadó lényt megsebezni – attól is félt, hogy mihelyt igent mond vagy mutat, már nem oly vonzó számomra – bizonytalan volt tehát a dolgában. Mindez érthető – haragudni ezért, ha örökre fáj is, nem emberséges dolog – meg kell bocsátani – és el kell tűnni. Ezt tettem. – Igaz, hogy itt még nagy hibák is történtek: – az a kétes, könnyed, bizonytalan játék például, amellyel engem mégiscsak fogva tartott – s a másikat is tartotta. Ez egy kicsit embertelen, tudja. Mert azt, akit az ember elenged, nem szabad sokáig kínozni – ebben döntenem kell – muszáj! (Ezt teszem most.) De hát végül is értsen meg, kedves, jó Erzszi! Hogy már most – miután valakinek erre a habozásra, erre a kétes játékra ráment egész szép fiatal élete (s talán az egész is) – hogy most Maga tíz év után, meggyötrött, halálra kínozott lelkéhez s *erre* a múltra hivatkozva visszatérjen, avval a meglepő, hihetetlenül hangzó vallomással, hogy: mindig szerettelek! Nem abszurdum ez? – Követelőzve? – Csodálkozva, hogy gyáva lett, s hogy már nem lángol?

S végül: – volt egyszer egy növendékem – nem éppen szép lány – aki azt mondta nékem, hogy szeret. Csodálkozva néztem rá, azt mondtam neki, hogy én nem. Azt felelte, hogy ez nem baj – engedjem meg, hogy élete legfőbb gondja, gondolata én lehessen. – Sokáig visszautasítottam. – Ma sem barátnőm, s nem is lesz soha, mert nem akarom. De: a szíve vérét ontja elém – és annak él, hogy ellesi gondolataimat, hogy kibékítsen, ha csak egy percre is... Sokszor könnyeztem már miatta is, és kértem, hogy próbáljon valaki más iránt érdeklődni. A fejét rázta. – Egyszer aztán azt mondtam neki, hogy én nem nőülök ugyan meg soha, az életem el van rontva – de ha meggondolnám...

És: most mondja, Erzszi, mi a kegyetlenség, mi a gyávaság, és mi az erkölcs? Maga iránt ne legyek kegyetlen – Maga iránt, aki, nem keresem most már, miért – de mégis, annyi fájdalmat okozott nekem – s Ő iránta, a Jóság, a reménytelen jóság, a hallgató, kívánság nélküli, igénytelen, önzetlen szeretet iránt igen? –

Mondja – mi kötelez e földön, Erzszi – ha nem a jóság?”

Ezzel a CATULLUS számos motívumát is magában rejtő levéllel, úgy tűnik, lezárult a szerelmi dráma, de a NAPLÓ tanúsága szerint korántsem végleg. „Ó, ha tudtam volna, hogy öngyilkos leszek, sokkal bátrabban élhettem volna... J. E.-t elvehettem volna – s elküldhettem volna, akit el kell!” – jegyzi fel már ugyanez év augusztusában Füst Milán. Fél évvel később viszont már nem tudja elviselni „konok, túl okos lényét, hangos, fiatalodó viselkedését – világfiás életszemléletét s... kellemetlenül korlátolt intelligenciáját... most már múltbeli képe sem tetszik nekem... miután a szenvedély... megszűnt”. 1923. július 21-én feleségül veszi Helfer Erzsébetet, de újból és újból felmerül benne J. E. képe, álmodik vele, fantazál róla, lelkiismeret-furdalás gyötri, hogy rossz volt hozzá, és „emlékét megkönnyezi”. 1924-ben egy MONTE CRISTO-film látán arról elmélkedik a NAPLÓ-ban, vajon adhat-e elégtételt a bosszúállás a múltban elszenvedett sérelmekért, s Dantésszal azonosítva magát arra a végkövetkeztetésre jut, hogy valójában nem, mert akit büntetne, az már nem ugyanaz a személy, mint

aki a bűnöket elkövette ellene: „Ő – mai alakjában egy közönyös, idegen lény nekem, akire nem vágyom, akit nem kívánok büntetni... Hanem az a régi kép bennem! – az él, az pusztít bennem, az sajog – arra szükségem van... ő a neheztelésem, a haragom, az élettapasztalatom, a fájdalمام – az egész életem!”

Ezután már egyre ritkulnak a Jaulusz Erzsire vonatkozó naplóbejegyzések, levelek sem maradtak fenn a következő évekből, de a „Jaulusz-ügy” Füst Milán számára még mindig lezárhatatlan. Valószínűleg ez az egyik magyarázata annak a hétéves küzdelemnek és kínlódásnak 1921 és 1928 között, amelyet e probléma művészi élménnyé alakításával és megoldásával folytat a CATULLUS-ban, továbbá annak is, hogy a NAPLÓ tanúsága szerint 1927–28-ban házassága válságba kerül. Feleségével való kapcsolata diszharmonikussá válik, kínozza az asszonyt, és vádolja önmagát, több ízben el akar válni, és ismét öngyilkossági terveket forgat magában. A NAPLÓ-ban néha nőgyűlölő „kirohanásai” vannak: „Hiúk... kicsinyesek, korlátoztak, felismerésképtelenek, egy alsóbbrendű fajta – no!... Barátaimat szeretem – barátaim feleségeitől pedig borsózik a hátam. – Mi ez? Homoszexualitás? Ha ez az – vállalom. Bájukon, érzékeket felcsigázó szépségükön kívül én más gyönyörűséget nem várok a nőktől... – Jóságuk unalmas bágyadság, s hiányzik belőle az értelem szépsége.” Máskor viszont szinte A FELESÉGEM TÖRTÉNETE írójának bölcsességével állapítja meg: „Nagyon megváltoztam az utóbbi időben... Ma már senkinek sem adnám azt a tanácsot, hogy akár dachból vagy akármiért forduljon el attól, akit szeret! Ne forduljon el, semmiért se tegye!... – Ha avval élhet, akit szeret, az minden áldozatot megér!”

1928 tavaszától több mint fél évet tölt el a kiváló pszichoanalitikus orvos, Georg Groddeck baden-badeni szanatóriumában, és segítségével lassan kilábal a súlyos lelki és művészi válságból. Azután eltelik ismét öt év, 1932-t írunk, s az akkor már negyvenhét éves Jaulusz Erzsébet a maga részéről lezárja az ügyet, feleségül megy egy régi hódolójához, Schiller Ignác fakereskedőhöz, akivel az észak-amerikai Pennsylvaniában települnek le. Hogy Füst Milán az előzmények után milyen megrendült gyásszal és milyen líraian reagál NAPLÓ-jában a házasság hírére, azt a bevezetőben idézett sorokból már ismerjük. A sors azonban A FELESÉGEM TÖRTÉNETE befejezésében megfogalmazott költői vágyaknak engedelmességet, s tíz év múltán újra összesodorta őket. Vége a háborúnak, az ország, a lelkek tele romokkal, halottakkal, sebekkel, s Jaulusz Erzsébet amerikai állampolgár és üzletasszony 1945 májusában összetalálkozik Budapesten Füst Milánnal. Az író Vércse utcai villáját lebombázták, most társbérletben lakik valahol Pesten, kifőzdékben ebédel, s értékes kéziratának egy része – így NAPLÓ-ja is –, úgy látszik, elveszett. Jaulusz Erzsébet, aki már a háború elején visszatért Amerikából, majdnem nyolc hónapig internálva volt, most két testvérét gyászolja: öccse munkaszolgálatosként a harctéren esett el, egyik bátyját a nyilasok lötték a Dunába. És a két idősödő, sok megpróbáltatáson átesett ember között újból fellobban a végre egymást boldogító, segítő és megértő szerelem. Titokban találkoznak egyik ismerősük lakásán, „bizalmasok” közvetítésével váltanak leveleket, üzeneteket, hiszen egyik oldalon ott a féltékeny férj, a másikon a sorsa ellen lázadó, gyanakvó feleség. Jaulusz Erzsébet pedig ismét fiatalos hévvel és lendülettel írja hosszú, elragadtatott leveleit Füst Milánnak. Ezek külön érdekessége, hogy sorra felidézi bennük ifjúkoruk közös epizódjait, emlékeit, s így képzeletben kapcsolatuk azon szakaszai is rekonstruálhatók, melyekből nem maradtak fenn levelek a hagyatékban.

Jaulusz Erzsébet sejtette a maga szerepét Füst Milán műveiben, tudta, az író mely hősnőinek volt modellje, de – talán nem véletlenül – a CATULLUS-t leveleiben soha nem

említette, pedig valószínűleg hallott róla, és a *Nyugat*-ban olvashatta is a drámát: Pontosan érzékeli, és A CICISBEO (1945) című novellája kapcsán egyik levelében meg is fogalmazza azt a szemléletbeli és formai változást is, amely az író kései műveit jellemzi: „Nem tudom, mikor írtad, Milán – talán sok évvel ezelőtt? Mert ha most írtad, úgy az a csoda történik veled, hogy a fiatalkori művek komorabbak, nehezkesebbek, túltömöttek ehhez képest – ez viszont szenvedélyesen tüzes, lángolóan fiatal, művésziiesen könnyed, folyik »hóharmatqsan«, mint a Fiatala forrás vize!”

A szerelem kései, harmonikus, beteljesült szakasza 1947-ben véget ér, Jaulusz Erzsébet, hogy állampolgárságát megőrizze, visszatelepül férjével az Egyesült Államokba. De szinte élete végéig abban reménykedik, hogy egyszer még együtt élhet Füst Milánnal. 1950-ben meghal a férje, és István öccse, az író ifjúkori barátja, odaköltözik hozzá Ambridge-be. Ez időből fennmaradt levelei érdekesen számolnak be az ottani életről, utazásairól (Mexikóban), olvasmányairól (Kafkáról, Huxleyről, Julien Greenről, Paszternakról, Edgar Lee Mastersről), álmairól, és nem múló érzelmekről vallanak. „Ez a mi kettőnk dolga ötven év alatt sem veszített semmit melegségéből, lelki összetartozandóságából... még most sem múlt el közöttünk minden – mint ahogy nem is fog soha elmúlni, amíg ez a földi csontvázunk képes lesz gondolni – és főképpen érezni! És még ez a szörnyű távolság, ez a nagy idegen világ itt körülöttem – sem tudott semmit elrontani, semmit kipusztítani!” – írja, túl hatvanadik életévén, Füst Milánnak.

Aztán hetvenhét évesen, 1962-ben, egyszer csak fogja magát, és a Queen Elisabeth tengerjárón áthajózik az óceán túlsó partjára, hogy imádott Milánját még egyszer láthassa. Az író később groteszk, tragikomikus jelenetként idézi fel néhány barátjának utolsó találkozásukat. Egyik oldalon a százféle betegségtől gyötört „aggastyán”, aki toloszékét is alig tudja már elhagyni, a másikon az elegáns, dédnagymamakorú amerikai hölgy, aki arra igyekszik őt rávenni, hogy hagyjon ott csapot-papot, feleséget, és menjen ki hozzá Amerikába. És amikor látja, hogy minden törekvése hiába, az agg „Henrik” képtelen, de nem is akar mozdulni, megvetően jelenti ki – a tiszteletére különleges ebédet készítő feleségre utalva –, hogy „most már tudom, kiért hagytál el, egy szakácsnőért!”.

A végső lezárás azonban még hátravan. Jaulusz Erzsébet – immár örökre – visszatér Amerikába, és a levelek, ha kissé fáradtabban, de továbbra is szorgalmasan íródnak Füst Milánnak. Bár most már több bennük a megöregedést és betegségeket panaszlás, meg a közelgő elmúláson való elmélkedés, a régi érzelmek nem hunytak ki teljesen. Megható példa erre, amikor némi öniróniával arról beszél, hogy egy Richard nevű fiatal színészművészt, aki ottani elszigeteltségében szellemileg legközelebb áll hozzá, önkéntelenül sokszor Milánnak szólítja.

Füst Milánnak csupán egyetlen levele maradt ránk az 1945 utáni időszakból, másolatban. Ezt már nagybeteg, kórházban fekvő Füst Milán diktálta feleségének 1966. január 20-án, s benne arról tudósít, hogy másodszor jelölték a Nobel-díjra, hiába. „De ha nem volna hiába, akkor is mit kezdek vele 78 éves koromban, amikor egy lépést nem tudok már tenni támogatás nélkül.” Jaulusz Erzsébet válasza 1966. március 2-i keltezésű, s ez egyúttal a hagyatékban megtalált utolsó levele is. Alig egy évvel később, 1967. július 28-án meghalt Füst Milán. Hogy Jaulusz Erzsébet túlélte-e, s mikor, milyen körülmények között hunyt el, hogy mi történt a hagyatékával, s közte talán Füst Milán leveleivel, egyelőre még homály fedi.

Az eddig összegyűjtött adatok és dokumentumok alapján azonban már kibontakozik

előttünk e majd hatvan éven át tartó kapcsolat jellege és szerepe Füst Milán életében és életművében. Összegezve megállapíthatjuk: az író számára ez a kapcsolat vált a férfi–nő viszony, a szerelem alapmodelljévé, s ezen túl világszemléletének, a világról, az életről, az emberi lélekről kialakított felfogásának egyik meghatározójává. „Szerelem – ... egy központi gondolat, amelyhez az ember mindig visszatér – melyre az egész életét, összes gondolatait vonatkoztatja... Az egyetlen megnyugvás a szétszóródott világban... – Központosított nagy szenvedés: – bármiért szenvedsz, azt hiszed, hogy tőle szenvedsz” – vallja NAPLÓ-jában, 1919-ben, s nem sokkal később ugyanott: „Úgy van, hogy az embert valaki egyszer megtanítja valamilyen módon szeretni – s úgy látszik, ez egy életre szól – nem tud többé másként.” J. E.-vel való kapcsolata jellegét, különösen annak első periódusában (1905-től 1922-ig) megint csak egy NAPLÓ-beli vallomása világítja meg legpontosabban: „Én mindig kicsinyesnek találtam, hogy egy férfi azért éljen, hogy egy nőnek adja magát oda egészen – egész életét arra adja. S mikor szerelmes voltam is – a nővel való intellektuális harc volt minde-nem.” (1919) Jaulusz Erzszi ehhez a harchoz tökéletesen megfelelő partnernak bizonyult: ő is elsődlegesen szellemi lény volt, vagy legalábbis olyan nő, akinek érzelmeit és vágyait főként intellektuális vonzódások fűtötték. „Ha azt akartam mondani, *én*, azt mondtam, Erzszi” – jegyzi fel 1912-ben a szemléleti, alkati hasonlóságukról is árulkodó sort egyik noteszében Füst Milán. Szerelmük lényege az állandó harc és az elszakadások időszakaiban sem szűnő belső vita. „Jobb nélküle, mint vele – de ehhez az érzéshez az is kell, hogy ő – legyen” – írja Füst Milán 1923-ban a NAPLÓ-ban. Egy másik, kapcsolatukra nagyon jellemző részlet – még ha nem is lehet egészen komolyan venni –, 1927 februárjából: „J. Erzszi is biztosan nagyon csodálkoznék, ha tudomására jutna, hogy legfőképpen azért szakítottam vele mindörökre, mert hetike, arrogánsan bátor nyilatkozataira nem tudtam azonnal válaszolni. A helyes válasz mindig csak később jutott eszembe, néha csak egy-két év múltán. S akkor ő már elfelejtette, amit mondott, s nem is lehetett volna előhozakodnom vele többé. Magamban hordtam tehát a válaszokat, reménytelenül – egy nap pedig végleg otthagytam. – Ha alkalmas pillanatokban megvan a lélekjelenlétem, hogy az orrára koppintsak, s ami ennél fontosabb lett volna, hogy kidühöngjem magam – talán elvettem volna.”

Jaulusz Erzszi megismerkedésük után húsz-harminc évvel is megfajtásra váró rejtély, megoldhatatlan probléma Füst Milán számára: „Még mindig úgy vagyok vele, mint a talmudista: minden nap egy fejezetet jól megrágni a J. E. körüli megdagadt anyagból. S aztán újra elővenni a már ismert fejezetet és újra megrágni.” (1931)

A NAPLÓ tanúsága szerint a kezdetben önmagában és a világban rendet teremteni vágyó fiatalembernek ez a szerelem a rendetlenséget, az örök bizonytalanságot és zűrzavart jelenti. „Örült gomolyag” (mindenki mással „parázna”, mint aki őt szereti), olyan irracionális, mint a világ, az élet, amely hol tisztítja, hol vonzza a költőt, akár Jaulusz Erzszi az egyik Füst-levéli furcsa hintázásvíziójában: „Csak azért húzom el magam tőle, hogy annál nagyobb erővel visszalendüljek hozzá.”

A szerelemtől egyikük sem mindennapi, szürke, meghitt házastársi viszonyt várt, inkább folytonos csodát, varázslatot, titkot, nagy kalandot, a számukra kínálkozó életnél izgalmasabb, teljesebb létformát. Füst Milán olyan boldogságot, amely mindenért kárpótolja, amit nyomorúságos gyermekkorában és sikertelen ifjúságában nem kapott meg az élettől, Jaulusz Erzszi, a költő műzsájának a hétköznapi polgárasszonysorsnál szabadabb, magasabb röptét és a művészetlet változatosságát. A teljes odaadásra, önátadásra azonban egyikük sem képes a szerelemben. Mindketten túl-

ságosan szuverén egyéniségek ahhoz, hogy csupán egymásnak, egymásért éljenek. Kezdetben művészi ambícióik sem teszik ezt lehetővé. „Aki szeret... odaadja az életét és mindenét, az egész világot. Csalja magát, és odaad mindent. – Szomorú, ha erre gondol” – jegyzi fel Füst Milán 1912-ben Jaulusz Erzsinek mindkettőjükre jellemző mondását. De harmonikus kapcsolatra, egymás megértésére is sokáig képtelenek, annyira a saját érzelmeikkel és képzelgéseikkel vannak elfoglalva, hogy a másik gondjait, problémáit szinte észre sem veszik. Érzelmeik, vágyaik hőfokában is folyton fáziskésésben vannak egymáshoz képest. Szerelmük így meddő küzdelem a másik tartós meghódításáért és teljes kisajátításáért.

Kapcsolatuk jellegét hasonló irodalmi, zenei műveltségük, ízlésirányuk és némi-képp a kordivat is meghatározta. Levelezésükből kitűnik, hogy mindketten ismerték a századvég és a XX. század első negyedének modern drámairodalmát (Ibsen, Hofmannsthal, Strindberg, Wedekind színműveit), és szerették az operákat, leginkább a Wagner-dalművek teatrális pátozát, nagy mitikus szimbólumait, Saint-Saëns SÁMSON ÉS DELILÁ-ját és talán Richard Strauss SALOME-ját. Nyilván e művek tragikus atmoszférája, hőstípusai, férfi–nő konfliktusai is hatottak nagy „színjátékukra”, az „élő példák” közül pedig valószínűleg az Ady–Léda vagy még inkább a Karinthy–Böhm Aranka kapcsolat. S ehhez mindketten kellő fantáziával és színészi képességgel is rendelkeztek. A levelezésükben megjelenő többfelvonásos játékban vagy játsz-mában azonban őszinte érzelmeik is megnyilatkoztak, valódi sebeket is ejtettek, bár jelen van a póz és hamisság is, amely a másik megtévesztésére, csapdába ejtésére szolgál. Az őszinteséget ugyan többször számon kéri egymáson, de Jaulusz Erzsébet már azt is megfogalmazza, hogy az őszinteség is lehet póz: „Talán az a póz, amikor leg-őszintébbnek, legnyíltabbnak érzem” – írja egyik alkalommal Füst Milánnak, és ezzel a levelezés teljes őszinteségét illetően is kételyeket támaszt, annak műalkotás jellegére is utal.

Füst Milán maga a híres emberek s különösen írók naplói, levelezése kiadásának, tanulmányozásának fontosságát illetően némileg szkeptikus volt: „Vajmi ritka dolog az, ha valakit intim közleményei jobban jellemeznek, mint a művei, hogy ezekből tehát csak ritkán ismerjük meg valakinek legfőbb lényegét jobban, mint műveiből... egész más az eset, ha az író leveleiben vagy naplójában éppolyan vagy hasonló jó művészek bizonyul, mint egyéb műveiben. Ha leveleit vagy naplóját műfajjává nemesíti. S magam én épp erre törekedtem” – állapítja meg A NAPLÓIRODALOMRÓL ÉS ELPUSZTULT NAPLÓMRÓL (1945) című írásában. Ez a törekvése a Jaulusz Erzsébettel foglalkozó naplójegyzeteire és levelezésére is érvényes. A hevenyészve papírra vetett feljegyzéseit megrostálva és átdolgozva vette át NAPLÓ-jába, és a fennmaradt változatok, fogalmazványok tanúsága szerint az asszonynak szánt leveleit is többször átírta. Jaulusz Erzsébet is mindig csaknem írói igényességgel fogalmazta meg gondolatait, talán sejtve – mert jól ismerte a címzettet és alkotásmódját –, hogy Füst Milán ezeket majd felhasználja műveiben, és talán azt is előre érezve, hogy egykor levelezésük maga is önálló művé szerveződik.

Valószínű tehát, hogy nemcsak a kapcsolatukban gyakori konfliktusok és szakítások miatt küldte vissza időszakonként Füst Milán leveleit, hanem azért is, mert tudta, ő fogja legjobban „hasznosítani” őket. „Neked elveszett a Naplód, de nálam itt vannak a leveleid” – vigasztalja 1945. szeptember 24-én, ezzel is utalva arra, hogy levelezésüket fontosságában majdnem egyenrangúnak tekinti a NAPLÓ-val.